

Володимир Склокін (Харків)

Титар О. В. Культура Слобожанщини: проблеми національно-культурної ідентичності. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2006. — 240 с.

Дослідження ідентичностей є одним з найбільш популярних напрямків західних соціальних і гуманітарних наук протягом останніх двох-трьох десятиліть. «Ідентичність» стала однією з основних категорій соціального аналізу, а дискусії з приводу «ідентичності» — неодмінною складовою історичних, соціологічних, антропологічних, гендерних та інших студій¹. 80–90-ті рр. ХХ ст. — це також період найбільш динамічного розвитку напрямку «національних студій», в межах якого досліджуються регіональні, етнічні та національні ідентичності. Зазначимо, що безпрецедентна увага до проблеми ідентичності мала важливі позитивні наслідки, зокрема, сприяла зосередженню уваги дослідників на індивідуальному вимірі соціальних процесів і специфіці самосприйняття окремої людини. Водночас масове захоплення терміном «ідентичність» і постійне його використання представниками різних дисциплін створює реальну загрозу аналітичній девальвації цього поняття.

Від початку 90-х рр. ХХ ст. історичний аспект проблеми ідентичності став активно досліджуватись і на українському матеріалі, причому найбільше вивчаються етнічна та національна самоідентифікації. Основна увага дослідників зосереджується на території Центральної України, Галичини і Закарпаття². Історія інших регіонів України під кутом зору розвитку національної та інших типів ідентичності досліджена значно слабше. На жаль, маємо констатувати, що випадок Слобідської України тут не є винятком³. Тому поява монографії Олени Титар, в якій досліджується ідентичність населення Слобідської України другої половини ХVІІ—ХХ ст., є своєчасною і важливою подією.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів («Регіональні ідентичності в сучасному світі», «Історичні аспекти формування слобожанської ідентичності та ментальності», «Філософські та філософсько-світоглядні моделі слобожанських ідентичностей в ретроспективі та перспективі», «Мистецькі та естетичні прояви слобожанських ідентифікаційних практик»), висновків, списку літератури і додатків. Приблизно третина роботи присвячена аналізу сучасної регіональної ідентичності населення Слобідської України на матеріалах соціологічних опитувань студентів харківських вищих навчальних закладів, що були проведені у 2004–2006 рр. У цій частині авторка досліджує співвідношення та співіснування різних рівнів ідентичності (регіональної, української, радянської, європейської тощо), а також виокремлює низку символів-маркерів регіональної ідентичності. На нашу думку, це найкраща та найважливіша частина монографії.

Олена Титар не обмежується аналізом сучасної регіональної ідентичності, але й пропонує власну схему розвитку ідентичності населення Слобідської України упродовж другої половини XVII—XX ст. Цю схему авторка розробила, спираючись на періодизацію історії капіталістичного розвитку американського філософа Ф. Джеймсона, який виокремив три етапи капіталістичної експансії: ринковий (1700–1850 рр.), монопольний і постмодерністський період мультинаціонального капіталу (на жаль, Олена Титар не вказує хронологічні рамки двох останніх етапів) (с. 9). Харківська дослідниця виокремлює чотири «світоглядні та філософсько-мистецькі моделі» розвитку ідентичностей населення Слобідської України: барокову (XVII—XVIII ст.), просвітницько-романтичну (початок XIX ст.), модерну (кінець XIX — середина XX ст.), сучасну, або постмодерну (90-ті рр. XX — поч. XXI ст.) (с. 9).

На думку Олени Титар, «для барокової моделі слобожанських ідентифікацій характерно подвійне розуміння світу — як сакрального та профанного, подвійність суспільних пріоритетів — аристократичних, монархічних і демократичних, велика роль мистецтва, особливо церковної архітектури, особливе розуміння народного християнства» (с. 127). Просвітницько-романтична модель була пов'язана «зі становленням харківської школи романтиків та ідентичностей, які можна визначити як співіснуючі лояльності — національний козацький дух не суперечить загальноімперській ментальності (принаймні це протиріччя майже не усвідомлюється)» (с. 10). Характеризуючи модерну модель ідентичностей, авторка зазначає, що «в модерний період з'являється світовий ринок, Слобідська Україна усвідомлює свій колоніальний статус і намагається чітко окреслити свою ідентичність як колоніальну, прихильну колонізатору, або навпаки — як виразно окремішню (до дещо перебільшеного гасла М. Хвильового «Геть від Москви»)» (с. 10). Модерна модель також передбачає «перетворення етнічного самовизначення на національне, де нація виступає головною рушійною силою розвитку суспільства» (с. 136). На думку Олени Титар, на сучасному етапі «відбувається фрагментизація ідентичностей при загальній спрямованості їх на українську державність... одночасно відбулося заострення проросійських і прорадянських ідентичностей» (с. 10).

Ми навмисне вдалися до розлогих цитувань, щоб найточніше передати думку авторки. Далі ми спробуємо проаналізувати схему розвитку слобідських ідентичностей, запропоновану Оленою Титар, щоб з'ясувати її пізнавальну корисність. По-перше, зазначимо, що прив'язування розвитку слобідських ідентичностей до схеми капіталістичної експансії Ф. Джеймсона, на нашу думку, належним чином не обґрунтоване. Особливо важко зрозуміти зв'язок між культурою бароко і ринковою стадією капіталізму. По-друге, виокремлюючи барокову модель ідентичностей, авторка, здається, дещо плутає поняття «культура» й «ідентичність». Риси барокової моделі ідентичності, що їх називає харківська дослідниця, були в принципі характерні для української, зокрема слобідської, культури бароко, але це зовсім не означає, що населення Слобідської України XVII—XVIII ст. мало барокову ідентичність. Поняття «культура», навіть в своєму найширшому значенні, не є тотожним поняттю «ідентичність»⁴. До того ж культура бароко була, все ж таки, культурою елітарною, культурою освічених верств суспільства, які в Слобідській Україні другої половини

XVII—XVIII ст. становили лише незначний відсоток населення. Ці ж зауваження стосуються просвітницько-романтичної моделі.

Важливим є також питання про джерела, на які спирається Олена Титар. Розглядаючи барокову модель ідентичностей, авторка аналізує погляди лише Григорія Сковороди, а висвітлюючи риси просвітницько-романтичної моделі — Василя Каразіна і Миколи Костомарова. Така джерельна база є, поза сумнівом, недостатньою навіть для узагальнень щодо ідентичності слобідської еліти, не кажучи вже про ширший загаль населення.

Багато запитань викликає також трактування Оленою Титар слобідських ідентичностей XVII—XVIII ст. як винятково українських. Авторка, зокрема, пише: «під слобожанськими ідентичностями ми розуміємо комплекс українських національно-культурних ідентифікаційних практик населення Слобідської України, Слобожанщини, Харківщини, Сумщини XVII—XX ст.» (с. 7), а в іншому місці: «українці XVII—XVIII ст. відчували себе на Слобожанщині як національне утворення, що зберігає свою специфічну ідентичність (територія, статус автономії, спільна історична пам'ять і культура, символічна прив'язаність до батьківщини і міф спільного походження)» (с. 88). На жаль, подібні твердження не обґрунтовуються посиланнями на джерела.

Сучасні дослідження процесів українського націотворення показують, що формування модерної української нації розпочалось у другій половині XIX ст., тоді ж формулюється сучасне розуміння «українськості»⁵. Вивчення джерел XVII—XVIII ст. підтверджує ці висновки. Українці Слобожанщини в цей період позначали себе насамперед як «малоросіяни» або «черкаси», а найчастіше віддавали перевагу різним варіантам соціальних ідентифікацій («вільні люди», «козаки», «шляхетство» тощо)⁶. У дослідженні національної ідентичності слід також враховувати, що від початку масової колонізації Слобідської України в середині XVII ст. частину населення регіону становили росіяни, а в XVIII ст. відбувається переселення до регіону представників молдавського, грецького, німецького, єврейського, польського та інших етносів. На жаль, схема, запропонована Оленою Титар, не враховує наявності в регіоні представників інших народів і є виразно україноцентричною.

Аналізуючи модерну модель, харківська дослідниця всупереч власним попереднім висновкам стверджує, що наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувається «перетворення етнічного самовизначення на національне» (с. 136). Далі Олена Титар слушно відзначає, що носієм національної ідеї в цей період була насамперед інтелігенція (с. 136). Проте ідентичність слобідської інтелігенції аналізується лише на прикладі Миколи Хвильового (с. 138 — 140). На репрезентативну джерельну базу авторка спирається тільки у дослідженні сучасної ідентичності населення Слобідської України, що дає можливість робити досить цікаві й обґрунтовані узагальнення (с. 30—85, 150—163).

Таким чином, схема розвитку ідентичностей населення Слобідської України другої половини XVII—XX ст., запропонована Оленою Титар, потребує значного вдосконалення. На нашу думку, успішне дослідження цієї проблеми можливе лише за умови чіткого визначення термінів «ідентичність», «регіональна ідентичність», «національна ідентичність», наявності репрезентативної джерельної бази і врахування специфіки процесів етно- і націотворення в українських землях XVII—XX ст.

Наявні у монографії також деякі дрібні фактологічні неточності. Бенедикт Андерсон представляє не постмодерністський напрямок в національних студіях (с. 7), а є представником конструктивістського напрямку в модерністській теорії⁷. Твердження, що у XVIII ст. формується український національний ринок (с. 9–10), є помилковим. Слобідська Україна на початку XX ст. не могла «усвідомлювати свій колоніальний статус» (с. 10), мабуть, авторка мала на увазі, що колоніальний статус регіону усвідомлювали деякі представники слобідської інтелігенції. Не зрозуміло, яким чином національна свідомість може виступати «головним методичним чинником» дослідження (с. 24). Твердження, що від 1559 р. «українські козаки стали повноправними господарями у слобідських землях» (с. 86), є надто оптимістичним. Український вплив на Московську державу в XVII—XVIII ст. здійснювався передусім через територію Гетьманщини, а не Слобожанщини (с. 89). Ідеї про необхідність відкриття університету в Слобідській Україні немає ані в творах Григорія Сковороди, ані в наказах до Комісії зі складання нового Уложення 1767 р. від представників сумського дворянства і старшини (с. 128).

На жаль, монографія містить численні друкарські помилки, зокрема, в книжці є дві 135–136 сторінки, проте відсутні 133–134 сторінки.

Завершуючи наш огляд, хотілося б висловити сподівання, що поява монографії Олени Титар стане початком цікавої і плідної дискусії, присвяченої ідентичностям населення Слобідської України другої половини XVII — XX ст.

¹ *Brubaker R., Cooper F. Beyond «Identity»//Theory and Society. — 2000. — № 1. — P. 2–6.*

² Відзначимо лише деякі найбільш загальні роботи: *Грицак Я. Нарис історії України XIX—XX ст. Формування модерної української нації. — К., 2000; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999; Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004; Магочій П. Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005; Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості. — К., 2001; Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995; Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К., 2000; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. З останніх робіт з цієї тематики варто виокремити важливе узагальнююче дослідження Сергія Плохія та новаторську за своєю методологією розвідку Наталі Яковенко: *Plokhyy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. — Cambridge, 2006; Яковенко Н. Жизненное пространство versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна (Іоакима) Ерлича)//Ab Imperio. — 2006. — № 4. — С. 101–136.**

³ На сьогодні не маємо жодної спеціальної праці, у якій би досліджувалась ідентичність слобідського населення другої половини XVII—XVIII ст., і лише поодинокі

розвідки, присвячені XIX—початку XX ст., див.: *Чугуєнко М.* Історичні та соціопсихічні підстави комплексу «Першої столиці» та національна ідентичність харків'ян у 1920-х — 1930-х рр. // *Молода нація.* — 2004. — № 2. — С. 22–36; *Baker M.* Beyond the National: Peasants, Power and Revolution in Ukraine // *Journal of Ukrainian Studies.* — 1999. — № 1. — Р. 39–67.

⁴ *Берк П.* Популярна культура в ранньомодерній Європі. — К., 2001. — С. XXI—XXIV.

⁵ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України XIX—XX ст. Формування модерної української нації. — К., 2000; *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004.

⁶ *Склокін В.* «Малоросійські» і «великоросійські» землі у Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія* — Харків, 2006. — Т. 12. — С. 35–36; Див. також: *Маслійчук В. Л.* Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст. // *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст.). — С. 13–14.

⁷ *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. — К., 2004. — С. 50.